

A Critical Review on the Book ***Historical Geography of the Persian Gulf***

Alireza Kachuei*

Yaser Qazvini Haeri**

Abstract

The book *Historical Geography of the Persian Gulf* by Pirooz Mojtahedzade was first published by University of Tehran Press in 1975. In 2013, the author made a new edition with “broad changes and additions” in the same publishing house. In this new edition, while surveying the historical geography of the Persian Gulf from ancient times until the contemporary period, the author has discussed about history and historical geography of the offshore territories of this sea. The current paper aims to have a critical review of the content and the form of this new edition. The outcome of this critical review shows that due to many problems such as the absence of a unique referring method, presenting false ,sometimes fake and paradoxical contents, the ambiguity of the main subject, lack of proper sources, vast grammatical and typographic mistakes, incoherence and entanglement of contents, the disproportion of the main title with contents, conspiracy theory, anachronism and finally the lack of bibliography, index, and conclusion, this book is disqualified to be published by such a respected publisher.

Keywords: Persian Gulf, Historical Geography, Anachronism, Conspiracy theory, Tehran University Press.

* MA in History, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author), Ar.kachuie@ut.ac.ir

** Assistant Professor of History, University of Tehran, Tehran, Iran, y.qazvini@ut.ac.ir

Date received: 20/03/2024, Date of acceptance: 14/07/2024

Extended Abstract

The book *"Historical Geography of the Persian Gulf"* written by Pirouz Mojtahedzadeh was first published in Tehran University Press in 1975. In 2012, the author published a new edition of the book "with extensive changes and additions" in 218 pages in the same publication. The book title and chapters show that the author's purpose for publishing a new edition of the book was to study the *"Historical Geography of the Persian Gulf"* from ancient times to the contemporary period, as well as to study the history and historical geography of the lands around the sea. Therefore, some chapters of the book are devoted to the study of the historical and political geography of the northern and southern lands of the Persian Gulf. The current paper aims to review and criticize the content, literature, and structure of the new edition of the *"Historical Geography of the Persian Gulf"*. Unfortunately, in terms of structure and form, this book lacks a single referencing method, research background, result, reference list, and index. Moreover, its chapter division is disproportionate in such a way that some chapters are fewer than ten pages and some are more than forty pages. From the point of view of the content, the contents of the chapters are not comprehensive and exclusive, and the logic and connection between the titles of the chapters and their contents have not been observed. In addition, in the book, the research's statement of the problem is not stated, and this issue has caused no innovation and unraveling of a scientific issue in the book. Therefore, the book is at most, a repeated version of other researchers' works. From the literary point of view, the book is in a state of disrepair in such a way that many of the historical and geographical announcements have been wrongly recorded. For example, the names of several Arab tribes are incorrectly recorded; For example, Bani Mo'in is written as Bani Ma'ani, and the names of the cities of Al-Ahsa and Al-Qatif have been recorded in the form of Hessa and Qatf. Besides, there are more typos in the book than it might be, and many sentences of the book lack meaning. Some information, such as the analysis and combination of the word Musandam and its Iranian origin, the content of Dariush's inscription and the Iranian origin of the channel as well as its transfer to Oman have been repeated several times. A significant number of incorrect historical and geographical indexes, in addition to a large number of spelling, writing, and typographical errors, show that not only the book was not published under the supervision of a historian, but it also was not edited by a general editor. By content, the review of the *"Historical Geography of the Persian Gulf"* book shows that, contrary to the title of the book and its chapters, which focus is on the historical geography of the Persian Gulf, the authors make an effort to prove the

51 Abstract

authenticity and validity of the name Persian for the sea; however, the Persian Gulf name is just a part. For this reason, for example, many stuffs related to the subject of the historical geography of the Persian Gulf, such as the historical geography of the islands and ports of the Persian Gulf, the formation of new countries in the contemporary period on the southern coast of the Persian Gulf, trade and shipping, the dispersion of ethnic groups and religions in the Persian Gulf, have been neglected. Moreover, in the book, there is no name of the water body of the Persian Gulf in the ancient and Islamic periods and the differences and similarities between them. Also, most of the contents in the book are contradictory, incorrect, and even fake, which provides reasons for misleading the audience. For example, the author has recorded many events and titles and people's positions wrongly; see the example, he mentions the title of Abdul Aziz bin Saud as the ruler of Hejaz and for the time of Arab tribes' settlement on the shores of the Persian Gulf. Some actions have been attributed to the wrong people. Another example is that the author attributed the conquest of the coasts of the Persian Gulf to Abu Hurairah, while he had no role in the Arab conquests in the Persian Gulf, or he attributed the inscription of Hajar al-Rashid, belonging to the period of Ptolemy V, to Darius the Achaemenid. Also, he claims that Dariush, Jamshid, and Suleiman Nabi were the same person! In addition to the mentioned points, the author is caught in two important traps of historiography, i.e. anachronism and conspiracy theory, in such a way that he blames England for certain events, such as the settlement of Arab tribes in the Persian Gulf, it has taken in a period of nearly two thousand years, without mentioning any documents and used some modern concepts such as the nation-state and border without mentioning valid arguments and reliable evidence for the ancient period. All the faults of this book indicate that the book should not be published in such a situation and the trustees of Tehran University Publications By publishing this book have damaged their scientific reputation as an academic press.

Bibliography

- Ali, Jawad (1980), "The Gulf between the Greeks and the Latins", *Arab historian*, 12, 19-56.
- Al-Ezi, Khaled (1972), *Arabian Gulf in the Past and Present*, First Edition, Baghdad, jāhīz.
- Al-Ḥamawī, Yāqūt (1955), *Mo'jam ul-Boldān*, first edition, Beirut: Dār ṣādīr.
- Alipour, Narges (1391), *Documents on the slave trade and its prohibition in the Qajar era*, first edition, Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Council.
- Amouzgar, Jhaleh (1388), "Persian Sea since ancient times", *Bokhara*, 70, 115-121.
- Ashraf, Ahmad (2012), "Conspiracy Illusion", in: *Essays on Conspiracy Theory in Iran*, Tehran: Ney.

- Aubin, Jean (2537), *L'ambassade de Gregório Pereira Fidalgo à la cour de Châh Soltân-Hosseyn*, first edition, Tehran: University of Tehran.
- Balāzori, Aḥmad (1337), *Fotūḥ al-Boldān*, Mohammad Tawakal, first edition, Tehran: Silver.
- Brosius, Maria (2012), *The persians: an introduction*, Isa Abdi, second edition, Tehran: Mahi.
- Carre, Barthelemy (1387), *The travels of Abbe Carre*, Ahmed Bazmandangan Khemiri, first edition, Tehran: Golgasht.
- Chardin, Jean (1345), *Sir John Chardin's travels in Persia*, Mohammad Abbasi, first edition, Tehran: Amīrkabīr.
- Darlow, Michael and Barbara Barry (2012), *Ibn Saud : the desert warrior who created the kingdom of Saudi Arabia*, first edition, Tehran: Tandis Bookstore.
- E'temād al-Saltāneh, Moḥammad Ḥassan k̄ān (1367), *Mīr'āt ul-Boldān*, first edition, Tehran: University of Tehran.
- Eghtedari, Ahmad (1343), "Persian Gulf and its name", *Bar Association*, no. 94, 65-80.
- Faqihi, Ali Asghar (1347), *Azad ul-Doulah kingdom*, first edition, Tehran: Ismailian Press.
- Ganji, Mohammad Hassan et al. (1386), *Description of the Persian Gulf in historical maps*, first edition, Tehran: Iranology Foundation.
- Hazrati, Hassan (2017), *Research method in historiography*, first edition, Qom: Logūs.
- Ḥodūd ul- 'Ālam (1372), *Minorski's Notes*, first edition, Tehran: AlZahra University.
- Ḥosseīnī Monšī, Moḥammad Mīrak (1385), *Rīāḍ ul-Fīrdoūs k̄ānī*, Iraj Afshar and Fereshte Sarrafan, first edition, Tehran, Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Endowment Foundation.
- İbn Balḳī (1385), *Fārsnāmeḥ*, Guy Listrange and Reynolds Allen Nicholson, first edition, Tehran: Asāfir .
- İbn Baṭūṭa (1337), *Safarnāmeḥ*, Mohammad Ali Movahed, first edition, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- İbn Ḥūqal (1938), *Sorat ul-Arḍ*, first edition, Leiden: Brill.
- İbn Rostah (1892), *al-A 'lāq al-Nafīsah*, first edition, Leiden: Brill.
- İskandar Bey Turkman (1334), *Tārīk-e 'Ālam Ārā-ye 'Abāsī*, Iraj Afshar, Tehran: Amīr Kabīr.
- Kachuei, Alireza and Yaser Qazvini Haeri (1401), "Reviewing and criticizing the opinions and arguments of Arab and Iranian historians about the name of the Persian Gulf", *Historical perspective and historiography of AlZahra University*, year 32, no. 30, 253-281.
- Kasravī, Aḥmad (1312), *Five hundred year history of Khuzestan*, Tehran: Mehr.
- Khanfar, Wazah (1401), *First Spring*, Mohammadreza Morvarid, first edition, Tehran: Hermes.
- k̄ūrmūjī, Mohammad ja'far (1363), *Ḥaqā'iq ul-Aḳbār Nāṣerī*, Hossein Khadiv jam, second edition, Tehran: Ney.
- Locoq, Pierre (1382), *L.es inscriptions de la perse achemenide*, Nazila Khalkhali, first edition, Tehran: Farzān Rooz.
- Loraine, Percy (1363), *Sheikh Khazal and the Kingdom of Reza Khan*, Mohammad Rafiei Mehrabadi, first edition, Tehran: Philosophy.

53 Abstract

- Mahmoud Mirza Qajar (1389), *Tārīk-e šāheh-Qarānī*, Nadereh Jalali, first edition, Tehran: Islamic Revolution Library, Museum and Document Center.
- Maqdasī, Abū ‘Abdullah (1361), *Aḥsan ul-Taqāsīm fī Ma‘rīfat ul-Aqālīm*, Alinaghi Monzavi, first edition, Tehran: Authors and Translators Company of Iran.
- Mar‘ašī šafavī, Mīrza Moḥammad ḵalīl (1362), *Majma‘ ul-Tawārīk*, Abbas Eqbal, first edition, Tehran, Sana’i-Ṭahūrī.
- Mashkour, Mohammad Javad (1355), “Persian Gulf and its name throughout history”, *historical reviews*, year 11, no. 6, 241-264.
- Mīskawayh, Abū ‘Alī (1389), *Tajārīb ul-‘Umam*, Abolqasem Emami, second edition, Tehran: Sorūš.
- Mohit Tabatabaei, Seyyed Mohammad (1341), “Persian Gulf and Arabian Gulf”, *Yağmā*, no. 171, 308-302.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1349), *The sheikhdoms of the Persian Gulf*, first edition, Tehran: ‘Aṭā’ī.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1354), *Historical geography of the Persian Gulf*, first edition, Tehran: University of Tehran.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1375), “The name of the Persian Gulf throughout history”, *Political-Economic Information Journal*, no. 105, 106, 20-29.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1379), *Persian Gulf countries and borders*, first edition, Tehran: ‘Aṭā’ī.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1383), *Historical geography of the Persian Gulf: The name of the Persian Gulf throughout history*, first edition, Tehran: Sāyeh Rošan.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1392), *Historical Geography of the Persian Gulf*, 4th edition, Tehran: University of Tehran.
- Mostofi Bafghi, Mohammad Mofid (2013), *Mokhtasar-E Mofid*, Iraj Afshar, first edition, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar.
- Mostūfī, Ḥamdollah (1913), *Nozhat ul-Qolūb*, Guy Listrange, Leiden: Brill.
- Nafisi, Saeed (1337), “Persian Gulf in Greek and Latin and Tazi texts”, Ministry of Foreign Affairs, year 2, no. 8, 6-11.

بررسی و نقد کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس

علیرضا کچویی*

یاسر قزوینی حائری**

چکیده

کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس، نوشته پیروز مجتهدزاده، برای نخستین بار در سال ۱۳۵۴ خورشیدی در انتشارات دانشگاه تهران به‌طبع رسید. نویسنده در سال ۱۳۹۲ خورشیدی ویراست جدیدی از کتاب «با دگرگونی و افزودن‌های گسترده» در همان انتشارات به‌چاپ رساند. مجتهدزاده در ویراست جدید کتاب ضمن بررسی جغرافیای تاریخی خلیج فارس از عصر باستان تا دوره معاصر به بررسی تاریخ و جغرافیای تاریخی سرزمین‌های پیرامون این دریا نیز پرداخته است. مراد از نگارش پژوهش حاضر بررسی و نقد ساختاری، محتوایی، و ادبی ویراست جدید کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس است. بررسی انتقادی این کتاب نشان می‌دهد باتوجه به عدم استفاده مناسب از تحقیقات پیشین، عدم تناسب میان عنوان کتاب با محتوای آن، مبهم‌بودن مسئله پژوهش، ارائه مطالب ضد و نقیض، نادرست، و گاه جعلی، عدم اتخاذ روشی واحد برای ارجاع‌دهی، اشتباهات نگارشی و چاپی بیش از حد اغماض، عدم انسجام و پراکندگی مطالب، داشتن تئوری توطئه، زمان‌پریشی مفاهیم، و درنهایت فقدان پیشینه پژوهش، فهرست منابع، و فهرست اعلام شایستگی لازم برای انتشار به‌ویژه در انتشارات دانشگاه تهران را نداشته است.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، جغرافیای تاریخی، تئوری توطئه، زمان‌پریشی، انتشارات دانشگاه تهران.

* کارشناس ارشد رشته تاریخ، گرایش مطالعات خلیج فارس، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
Ar.kachuie@ut.ac.ir

** استادیار گروه تاریخ دانشگاه تهران، تهران، ایران، y.qazvini@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۴

۱. مقدمه

دیری است پرداختن به وجوه مختلف خلیج فارس و جزایر و بنادر آن موضوع تحقیق پژوهش‌گران تاریخ و جغرافیا قرار گرفته و تحقیقات بسیاری در باب تاریخ، جغرافیا، جغرافیای تاریخی، نقشه‌های تاریخی، دریانوردی، تجارت، اقوام، و وجه تسمیه خلیج فارس به طبع رسیده و اهتمام بسیاری از پژوهش‌گران صرف شناخت ابعاد مختلف این موضوع شده است. پیروز مجتهدزاده یکی از نویسندگانی است که در کسوت پژوهش‌گر و استاد جغرافیای سیاسی پژوهش‌های متعددی پیرامون تاریخ و جغرافیای تاریخی خلیج فارس از قبیل شیخ‌نشین‌های خلیج فارس (۱۳۴۹)، «نام خلیج فارس در درازای تاریخ» (۱۳۷۵)، خلیج فارس کشورها و مرزها (۱۳۷۹)، و جغرافیای تاریخی خلیج فارس (۱۳۹۲) نگاشته است.

مجتهدزاده کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس (مجتهدزاده ۱۳۵۴) را به توصیه استاد محمدحسن گنجی نخست در زمان دانشجویی نگاشته و در انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسانده است (همان: ۱۲). طبق اظهارات نویسنده در مقدمه کتاب، در سال ۱۳۶۸ ش در انگلستان نیز این کتاب «به صورت خصوصی» تجدید چاپ شده و پس از آن نیز در سال ۱۳۸۳ ش با اندکی تغییر در تعداد و عناوین فصول با نام جغرافیای تاریخی خلیج فارس: نام خلیج فارس در درازای تاریخ از سوی نشر سایه روشن انتشار یافته است. این کتاب بار دیگر در سال ۱۳۹۲ ش با عنوان جغرافیای تاریخی خلیج فارس در انتشارات دانشگاه تهران به طبع رسیده است.

مراد از نگارش مقاله حاضر بررسی و نقد جدیدترین ویراست کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس (۱۳۹۲)، چاپ انتشارات دانشگاه تهران، است که یک دهه از تألیف آن سپری شده است. این پژوهش در سه بخش به نقد ساختاری، ادبی، و محتوایی کتاب مذکور می‌پردازد.

۲. نقد ساختاری کتاب

۱.۲ عنوان کتاب و نوشته روی جلد

برای نگارش یک کتاب بایستی در وهله نخست یک عنوان واضح، روشن، و جزئی انتخاب شود. از این رو، در تحقیقات تاریخی، برای تحدید و شفاف‌بودن موضوع پژوهش بهتر است عنوان آن واجد قیده‌های زمانی، مکانی، و موضوعی باشد (حضرتی ۱۳۹۷: ۱۱۸). نظر به بررسی جغرافیای تاریخی خلیج فارس از دوره باستان تا دوره معاصر عنوان جغرافیای تاریخی خلیج فارس عنوان مناسبی برای کتاب به نظر می‌آید؛ با این حال، در ویراست جدید، یک عبارت با

عنوان «خلیج فارس: نامی کهن‌تر از تاریخ» به روی جلد اضافه شده که اقدامی ناصواب به حساب می‌آید، چراکه مصطلح خلیج فارس مانند سایر جای‌نام‌ها پدیده‌ای زمان‌مند و مکان‌مند است و بالطبع نمی‌تواند «کهن‌تر از تاریخ» باشد. درست بود نویسنده و متولیان انتشارات دانشگاه تهران به درج عنوان کتاب روی جلد بسنده می‌کردند و عبارت نادرست خلیج فارس: نامی کهن‌تر از تاریخ را بدان اضافه نمی‌کردند.

۲.۲ طرح مسئله و پرسش‌های تحقیق

مسئله توضیح علمی و روش‌مند پرسش یا پرسش‌های مطروحه در تحقیق است. توضیح منفتح و روشن‌گرانه مسئله پژوهش برای نویسنده و مخاطب آشکار می‌سازد که در تحقیق موردنظر چه مسائل و مطالبی مطرح و از گفتن چه مطالبی خودداری شده است (همان: ۱۲۳-۱۲۵). از این‌رو، طرح مسئله از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مراحل در فرایند پژوهش به حساب می‌آید. نظر به نگارش تحقیقات متعدد پیرامون جغرافیای تاریخی خلیج فارس در دهه‌های اخیر و گستردگی موضوع بهتر بود نویسنده در مقدمه یا فصل نخست ویراست جدید ضمن تعیین حدود مسئله تحقیق و شرح مشکلات آن بر مخاطب معلوم می‌ساخت تمایز این تحقیق از سایر تحقیقات چیست و نویسنده قصد پاسخ‌دادن به چه سؤال‌ها و روشن کردن چه ابهاماتی را دارد که تاکنون بدان پرداخته نشده، اما با کمال تأسف این امر خطیر از قلم افتاده و برای مخاطب روشن نیست قصد نویسنده از نگارش این کتاب چه بوده و درصدد حل کدام مسئله از مسائل جغرافیای تاریخی خلیج فارس، که تاکنون موضوع پژوهش قرار نگرفته، برآمده است.

۳.۲ تبویب و فهرست‌بندی کتاب

در یک اثر پژوهشی مطلوب مباحث مطروحه با دقت و ظرافت منطقی به واسطه فصل‌بندی و تبویب متناسب با موضوع به دنبال هم می‌آید و نظرها و دیدگاه‌های نویسنده به مخاطب منتقل می‌گردد (رحمتی ۱۴۰۰: ۱۳۱). با این حال، کتاب ۲۱۸ صفحه‌ای جغرافیای تاریخی خلیج فارس، که در ده فصل تألیف شده، به توازن فصل‌بندی نشده، به گونه‌ای که فصل‌های اول، سوم، و نهم کم‌تر از ده صفحه؛ فصل‌های دوم، چهارم، و ششم بین ده تا بیست صفحه؛ فصل‌های پنجم، هفتم، و هشتم بین بیست تا سی صفحه؛ و فصل آخر بالغ بر چهل صفحه است.

هم‌چنین، ضروری است عناوین فصول به گونه‌ای انتخاب شود که ضمن ارتباط با موضوع کتاب جامع و مانع باشند؛ یعنی همه مطالب متناسب با فصل را در بر گیرد، از گفتن مطالب

غیرمرتبط خودداری شود، و تفاوت مباحث و مطالب هر فصل با دیگر فصول مشخص باشد. باین‌حال، بدون در نظر گرفتن این نکات عناوین فصول به‌صورتی انتخاب شده که همه ابعاد و جنبه‌های موضوع را در بر نگرفته و راه ورود مطالب غیرمرتبط را باز گذاشته است، به‌گونه‌ای که بسیاری از مطالب مرتبط با موضوع جغرافیای تاریخی خلیج فارس مانند جغرافیای تاریخی جزایر و بنادر خلیج فارس، وجه تسمیه نام دریا، شکل‌گیری کشورهای جدید در دوره معاصر در ساحل جنوبی خلیج فارس، تجارت و کشتی‌رانی، و پراکندگی اقوام و مذاهب در خلیج فارس بررسی نشده و در عوض، از مطالب غیرمرتبط متعددی از قبیل پیدایش و شکل‌گیری مفهوم کشور در ایران، هویت ایرانی در دنیای مدرن، و شکل‌گیری کشور ایران در دوران مدرنیته سخن رفته است.

۳. منابع کتاب

ماهیت موضوع کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس به‌گونه‌ای است که بررسی منابع تاریخی گسترده و پژوهش‌های متعدد و فراوانی را می‌طلبد. اگرچه نویسنده به بسیاری از متون اسلامی و برخی تحقیقات جدید ارجاع داده، باین‌حال، بسیاری دیگر از متون تاریخی و جغرافیایی دوره اسلامی مانند المسالک و الممالک ابن‌خردادبه، المسالک و الممالک بکری، فارسنامه ابن‌بلخی، حدود العالم، مختصر مفید مستوفی بافقی، جهان‌نامه محمد بکران، سفرنامه ناصر خسرو، فارسنامه ناصری، نزهت الاخبار خورموجی، مرآت البلدان اعتمادالسلطنه، و سرزمین‌های شمال خلیج فارس و دریای عمان سدیدالسلطنه کبابی و آثار تاریخی و جغرافیایی نویسندگان یونانی از قبیل هرودت، پلینی، و استرابو و سفرنامه‌های اروپایی مانند سفرنامه فیگوئرا، سفرنامه دریایی لایخ، سفرنامه نیبور، و سفرنامه تاورنیه، که متضمن گزارش‌های فراوانی از خلیج فارس هستند، مورد استناد وی قرار نگرفته است.

هم‌چنین، نویسنده در چاپ اول کتاب و هم‌چنین ویراست جدید آن به بسیاری از تحقیقات مهم پیرامون تاریخ و جغرافیای خلیج فارس از قبیل خلیج فارس بایندر، خلیج فارس یغمایی، «خلیج فارس در متون یونانی و لاتین و تازی» نفیسی، «خلیج فارس و نام آن» و خلیج فارس از دیرباز تاکنون اقتداری، «نقشه‌ها و نقشه‌نگاران خلیج فارس» سحاب، «نقشه‌های تاریخی خلیج فارس»، تاریخ خلیج فارس و ممالک هم‌جوار، علل و عوامل جابه‌جایی کانون‌های تجاری در خلیج فارس و ثوقی، و وصف خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی به‌کوشش گنجی استناد نکرده است.

بررسی و نقد کتاب جغرافیای تاریخی ... (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری) ۵۹

نظر به اهمیت تحقیقات محققان عرب پیرامون تاریخ و جغرافیای خلیج فارس شایسته بود نویسندگان از اساسی‌ترین و مهم‌ترین تحقیقات مورخان عرب از قبیل «الخلیج عند اليونان و اللاتین» جواد علی، الخلیج العربی دراسة الجغرافية السياسية الهیتی، الخلیج العربی فی العصور الاسلامیة عقیلی، تاریخ الخلیج العربی فی العصور الاسلامیة الأولى فاروق عمر فوزی، و الخلیج العربی بحر الاساطیر قلجی استفاده کند.

۴. نقد روشی

۱.۴ شیوه ارجاع‌دهی

نویسنده یک تحقیق تاریخی بایستی با اتخاذ یک شیوه واحد ارجاع‌دهی نوشته خود را مستند سازد؛ باین‌حال، مراجعه به پایان هر یک از ده فصل کتاب، که مشخصات کتاب‌شناسی در آن‌جا ذکر شده، نشان می‌دهد شیوه واحدی برای ارجاع‌دهی انتخاب نشده و مشخصات منابع در بسیاری از مواقع به صورت ناقص و مبهم ذکر شده است. برای مثال، در ابتدای ارجاع، گاه نام نویسنده، گاه نام خانوادگی وی، و گاه نام کتاب ذکر شده (ص ۳۳)؛ سال چاپ نیز گاه بعد از نام نویسنده (ص ۹۴) و گاه در آخر ارجاع (ص ۱۴۷) آورده شده است. در چندین مورد نیز به نام انتشارات مانند ناشر کتب تاریخ طبری و تاریخ مسعودی (ص ۳۳) و صفحه موردنظر یا سال چاپ کتاب اشاره نشده است! حتی در برخی مواقع بدون اشاره به سال چاپ، صفحه، و سایر مشخصات کتاب‌شناسی تنها به ذکر نام نگارنده (ابن بطوطه یا دکتر محمد مقدم) یا نام کتاب (کتاب عمان چاپ دولت عمان) بسنده شده است (ص ۹۴). همچنین، نویسنده، که ارجاعات هر فصل را در پایان هر فصل ذکر کرده، در پایان فصل هشتم ۳۸ مورد ارجاع ذکر کرده (ص ۱۲۸-۱۳۰)، اما به علت سهل انگاری خود و انتشارات دانشگاه تهران مطالب در طول فصل شماره گذاری نشده است!

علاوه بر کاستی‌های کتاب در شکل ارجاع‌دهی، ارجاع‌های نویسنده از حیث محتوایی نیز دارای اشکال است، بدین گونه که با مراجعه به منبع یا سند موردارجاع، گاه آن مطلب در آن منبع یافت نمی‌شود و در برخی موارد مطلبی در تضاد با آن دیده می‌شود. برای مثال، مجتهدزاده با ارجاع به مقاله احمد توکلی چنین گفته: «برخی از پژوهشگران پیش‌نهاد دارند که شاید مفهوم امپراتوری اقتباس رومی است از نظام شاهنشاهی ایران و بالعکس» (ص ۱۱)، حال آن‌که نه تنها مطلب مذکور در مقاله احمد توکلی یافت نمی‌شود، او بر غلط بودن «کاربرد واژه امپراتوری درباره ایران از طرف محققین غرب که برحسب طرز تفکر و سنت خود ایران را هم مثل یونان

و روم امپراتوری خواندند» تأکید داشته (توکلی ۱۳۷۲: ۸۲۹) و مفاهیم «شاهنشاه و شاهنشاهی را متفاوت از امپراتور و امپراتوری» (همان: ۸۳۰) دانسته است.

از ویژگی‌های کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* ارجاع‌دادن بیش از اندازه نویسنده به سایر کتب و مقالات خود است، تاحدی که نویسنده از مجموع نه ارجاع فصل نخست شش مرتبه و از مجموع پانزده ارجاع فصل دوم پنج مرتبه به تحقیقات پیشین خود ارجاع داده که در برخی مواقع نیز به‌درستی انجام نشده است! برای مثال، مجتهدزاده در کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* چنین نوشته: «شواهدی در دست نیست که نشان‌دهنده سکونت عربان در دوران پیش از اسلام در این کرانه‌ها باشد» و به صفحه ۴۹ کتاب *خلیج فارس کشورها و مرزها* ارجاع داده است، اما در این صفحه خلاف عبارت قبل را آورده است: «مهاجرت عربان به کرانه‌های جنوبی خلیج فارس از سده دوم میلادی آغاز شد» (مجتهدزاده ۱۳۷۹: ۴۹).

هم‌چنین، مجتهدزاده در کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* نوشته است: «خازم از سوی خلیفه منصور عباسی به خلیج فارس گسیل شد تا قیام خوارج را در آن دیار فرونشاند. وی توانست سراسر خلیج فارس را از چنگ خوارج درآورده و قیام آنان را نابود سازد» و به صفحه ۳۵ کتاب *شیخ‌نشین‌های خلیج فارس* ارجاع داده (ص ۴۲)، حال آن‌که در این صفحه هیچ اشاره‌ای به خلیفه عباسی، خوارج، و خازم بن خزیمه نشده است (مجتهدزاده ۱۳۴۹: ۳۵).

علاوه بر آن‌چه گفته شد، ضرورت دارد پژوهش‌گران تاریخ وقایع تاریخی را با استناد به منابع دست‌اول نقل کنند و در صورت ارائه نظر و تحلیل پژوهش‌گران پیرامون آن موضوع به تحقیقات جدید ارجاع دهند. به همین ترتیب، اگر پژوهش‌گری پیش‌تر پیرامون یک واقعه تاریخی تحقیق کرده، ضرورت دارد ضمن استناد بدان تحقیق، منابع دست‌اول را نیز ذکر کند. با کمال تأسف، نویسنده نه تنها در کنار ارجاع به تحقیقات پیشین خود منابع دست‌اول را ذکر نکرده، مراجعه به تحقیقات مورداستناد وی نیز نشان می‌دهد که در آن تحقیقات نیز به منابع دست‌اول و موثق استناد نشده است! برای مثال، نویسنده هنگام سخن گفتن از نام دریای فارس در متون یونانی و ایران باستان به کتاب *خلیج فارس کشورها و مرزها* ارجاع داده (ص ۳)، اما در آن صفحه نیز آن مطلب بدون سند و منبع نگاشته شده است! (مجتهدزاده ۱۳۷۹: ۴۶)

۲.۴ مستندسازی مطالب

نظر به قابل‌مشاهده‌نبودن وقایع و دور از دست‌رس بودن موضوع‌های تاریخی، اصل ارجاع‌دهی از اصول اساسی دانش تاریخ به حساب می‌آید. به عبارت دیگر، مطالعه یک موضوع تاریخی تنها

از گذر شواهد و گزارش‌های باقی‌مانده صورت می‌گیرد. بنابراین، بر محقق واجب است تا سند و مأخذ مطالب خود را به‌دقت ذکر کند (رحمتی ۱۴۰۰: ۱۳۳). بررسی کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس حکایت از عدم رعایت اصل مذکور در موارد بسیاری دارد. برای نمونه، نویسنده در فصل اول بدون ارجاع به هیچ متن کهن و تحقیق جدید نام یونانی دریای خزر را کاسپین (ص ۶)، کلمه «دجله» را یک نام فارسی با ریشه پهلوی تگره (ص ۷)، و نام خزر را دارای اصل ایرانی دانسته است (ص ۶).

در فصل دوم، سوم، و چهارم نیز، که مطالب متعددی راجع به تاریخ ایران از دوره باستان تا دوره معاصر نقل شده، ضمن آن‌که از منابع تاریخی معتبر و موثق استفاده نشده، بسیاری از گزارش‌های تاریخی مانند سهم ایران در سیر تکاملی مفهوم دموکراسی در غرب، گردآوردن ایرانیان در قالب یک ملت در زمان دیاکو، پادشاه ماد (ص ۱۰)، رسمی‌شدن زبان فارسی در هند و امپراتوری عثمانی (ص ۱۳-۱۴)، استقبال ملت ایران از ایده‌های مدرن مانند دموکراسی‌خواهی و مشروطه‌طلبی در دوره مشروطه (ص ۱۵)، رابطه نادرشاه با احمدشاه ابدالی (ص ۱۵)، اقدامات کریم‌خان زند، محمدحسن‌خان قاجار، آقامحمدخان قاجار، و رضاشاه (ص ۱۶-۱۷)، تغییر نام کشور از پرشیا به ایران و امتناع بریتانیا از پذیرش نام جدید (ص ۱۹)، مقابله رضاشاه با مداخله انگلیسی‌ها (ص ۱۹)، و بسیاری دیگر از وقایع و روایات تاریخی بدون ارجاع نقل شده است.

گذشته از چند سطر مذکور، که به‌عنوان مشتم نمونه خروار در این‌جا نقل شد، مجتهدزاده باوجود معطوف‌بودن عنوان کتابش به جغرافیای تاریخی خلیج فارس بسیاری از مسائل مهم و اساسی تاریخ و جغرافیای تاریخی خلیج فارس را نیز بدون سند و منبع نقل کرده است. برای مثال، وی بدون ارجاع به هیچ کتیبه و متن پهلوی و یونانی با آب‌وتاب فراوان ادعا می‌کند:

ایرانیان باستان از عصر هخامنشی به این‌سوی دریا‌های درونی گیتی را دوگانه فرض می‌کردند که از اقیانوس کناری یا اقیانوس احاطه‌کننده خشکی‌ها منشعب شده و به‌سوی مرکز خشکی زمین پیش می‌رفتند. آنان این دو دریا را Parsa draya (پارسا درایا) یا دریای پارس و احتمالاً «دریای باختر» (دریای مدیترانه) نام می‌دادند که اولی شامل همه آب‌های نیم‌کره خاوری زمین می‌شود و دومی شامل همه آب‌های نیم‌کره باختری (ص ۹۵).

نگارنده می‌توانست با مراجعه به متون برجای‌مانده از ایران باستان مانند بندهش (فرنیغ‌دادگی ۱۳۹۵: ۷۳)، که متضمن اطلاعات ارزش‌مندی از دیدگاه ایرانیان عصر باستان

پیرامون جغرافیا و به‌ویژه دریاهای جهان است، و یا تحقیقات جدید مانند مقاله «دریای پارس از دیرباز» (آموزگار ۱۳۸۸) گزارش درستی از نگاه ایرانیان به دریاهای جهان ارائه دهد.

هم‌چنین، نگارنده هنگام اشاره به نقش بریتانیا در تغییر نام خلیج فارس به خلیج عربی، که بدون تردید از حیث تاریخی و سیاست خارجه مسئله مهمی برای ایرانیان به‌شمار می‌آید، با جزئیات فراوان از اقدامات چارلز بلگریو (Charles Belgrave) در جهت تغییر نام خلیج فارس به خلیج عربی در دهه سی میلادی سخن گفته، اما به‌جای ارائه سند و مدرکی در این باب برای توجیه سخن خود در مقصردانستن بریتانیا نسبت به رواج نام خلیج عربی سندی از آرشیو وزارت امور خارجه بریتانیا ارائه داده که در عنوان آن نام جزیره «ابوموسی» به‌صورت «بوموسی» ذکر شده و در آن به خلیج فارس، خلیج عربی، چارلز بلگریو، و شهادی که بیان‌گر کوشش دولت‌مردان بریتانیا و نفع دولت بریتانیا در تغییر نام خلیج فارس باشد هیچ اشاره‌ای نشده است! (ص ۴).

۵. نقد ادبی

۱.۵ ضبط نادرست اعلام و عبارات بی‌معنا

مسلم است نگارنده یک تحقیق ضمن آگاهی از موضوع موردبحث بایستی با اعلام آن حوزه تخصصی نیز آشنایی کافی و وافی داشته باشد و آن‌ها را به‌درستی و با نهایت دقت ثبت و ضبط کند. باین‌حال، در کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس*، اسامی بسیاری از جای‌نام‌ها، قبایل عرب، مشاهیر، و نام کتب اشتباه نگاشته شده است. برای مثال، نویسنده نام قبیله ازْد را به‌صورت عضد (ص ۲۶-۴۱)، بنی‌معین را به‌صورت بنی‌معانی (ص ۶۳) شنوءه را به‌صورت شنوعه (ص ۴۰)، یعاربه را به‌صورت یعارب (ص ۲۹)، مهره را به‌صورت محرره (ص ۴۸)، و بحرانی یا بحرانه را به‌صورت بهارینه‌گان و بحارینه‌ها نگاشته (ص ۴۴) و اسامی شهرهای الاحساء و قطیف را به‌صورت حصه و قاتف (ص ۲۵) و نام خلیج ایلّه را به‌صورت ایلات نوشته است! (ص ۲).

هم‌چنین، وی گاهی یک اسم خاص را به دو شیوه ضبط کرده؛ برای مثال، نام حاجی میرزا آغاسی را به‌صورت‌های آغاسی و آقاسی (ص ۳۲-۵۹) و نام کشور پرتغال را به دو صورت پرتغال (ص ۵۶) و پرتقال (ص ۶۹) نگاشته است.

بررسی و نقد کتاب *جغرافیای تاریخی ... (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری) ۶۳*

علاوه بر این، نگارنده اسامی برخی اشخاص و کتب را نادرست نوشته است. برای مثال، ابوهیره را به صورت ابوحیره (ص ۴۲)، ابواسحاق اصطخری را به صورت استخری (ص ۸۶)، ناجی زین الدین را به صورت زیدالدین (ص ۹۸)، نام ابوحفص ابن الوردی را به صورت ابوحفص (ص ۱۱۲)، و صورة الارض ابن حوقل را به صورت های صورة العرض (ص ۹۱) و صورت الارض (ص ۱۵۵) نگاشته است! به نظر می رسد علت چنین خطاهای فاحش نگارشی علاوه بر بی دقتی و سهل انگاری استفاده از منابع انگلیسی به جای مراجعه به منابع اصیل و دست اول عربی و فارسی باشد.

افزون بر ضبط نادرست اعلام، جملات بی معنای فراوانی در سرتاسر کتاب دیده می شود که برخی از آن ها نقل می شود. از جمله: «دوران اقتدار فتحعلی شاه قاجار برابر بود با فرا آمدن آثار مدرنیته در ایران و تشکیل "دولت = Government" به مفهوم کنونی واژه = هیأت وزیران که می توانست مفهوم "استیت State" را از همان آغاز با مفهوم ملت Nation و حکومت ملت پایه Nation State عجین کرده و به ایران ارزانی کند» (ص ۱۷). هم چنین، نگارنده در بخش آخر کتاب، که به نامه های وی اختصاص یافته، چنین می نویسد: «در پایان، اگرچه درک می کنم که سردبیر دانش نامه شما فقط یک ژورنالیست "بی بی سی" است، ولی دقت شود که به جای نام "خلیج فارس" اختراع شده است، پس چگونه می تواند نسبت به دقت و صحت دیگر موارد آورده شده در دانش نامه شما مطمئن باشد» (ص ۱۶۹) که حامل معنا و مفهومی نیست. هم چنین، در ذیل یکی دیگر از نامه ها چنین آورده شده است: «در سر آغاز دوران تاریخ میلادی مشترک المنافع ساسانی ملت های نیمه مستقل (۶۵۰-۲۲۴ میلادی) توجه ویژه ای به خوزستان داشتند» (ص ۱۵۶). ضمن این که «سر آغاز دوران تاریخ میلادی» و «مشترک المنافع ساسانی» عبارت های نامفهومی هستند، مراد از ملت های نیمه مستقل نیز نامعلوم است. هم چنین، مشخص نیست تاریخ مذکور، که بعد از ملت های نیمه مستقل ذکر شده، به تاریخ چه روی دادی اشاره دارد.

۲.۵ اغلاط املائی و اشتباهات نگارشی و چاپی

اغلاط املائی و اشتباهات نگارشی و چاپی متعددی در کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* مشاهده می شود که تعدادی از فاحش ترین آن ها همراه با شکل صحیح آن و شماره صفحه در جدول ۱ ذکر می گردد.

جدول ۱. اغلاط املائی و اشتباهات نگارشی و چاپی در کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس

ردیف	ضبط نادرست موجود در کتاب	صورت صحیح	شماره صفحه
۱	به وجود نمایند	به وجود نمی‌آیند	۱
۲	بدعت ناپسنده‌ای	بدهت ناپسندیده‌ای یا ناپسندی	۷
۳	تقیح شده	تقیح شده	۷
۴	رابطه ای دیاکتیک	رابطه‌ای دیالکتیک	۹
۵	ایرانی‌گیری	ایران‌گرایی	۱۳
۶	نظام ارباب و رعیتی	نظام ارباب - رعیتی	۱۵
۷	تقاضای تأسیس عدالتخانه	تقاضای تأسیس عدالتخانه	۱۸
۸	انگلو فابل	انگلو فیل	۱۸
۹	تأسیس فرهنگ سرا	تأسیس فرهنگستان	۲۰
۱۰	در در آمد شرکت	در درآمد شرکت	۲۰
۱۱	چرخ و دنده	چرخ‌دنده	۲۰
۱۲	میان‌رود	میان‌رودان	۲۵
۱۳	مهم‌ترین	مهم‌ترین	۲۵
۱۴	صاحب‌الزنگ	صاحب‌الزنج	۲۷
۱۵	کامران میرزای هراتی	کامران‌میرزا هراتی	۳۲
۱۶	عمان	عمان	۴۱
۱۷	حضرت علی ابن ابیطالب (ع)، خلیفه چهارم راشدین و امام نخستین مسلمانان شیعه	حضرت علی ابن ابی‌طالب (ع)، چهارمین خلیفه مسلمانان و نخستین امام شیعیان	۴۲
۱۸	پس از این پیروی	پس از این پیروزی	۴۲
۱۹	ابوبکر سعدی زنگی	ابوبکر سعد زنگی	۴۳
۲۰	شیحوح کمارزه	شحوح کمزار	۴۴
۲۱	کشتی بخاری	کشتی بخار	۴۵
۲۲	آلی علی	آل علی	۴۸
۲۳	انگلیسی‌یان	انگلیسی‌ها	۴۸
۲۴	آوال	اوال	۵۵
۲۵	صدرات	صدارت	۶۴
۲۶	علی‌بن خلیفه	علی بن خلیفه	۷۱
۲۷	تحت‌الحمایگان بریتانیا	کشورهای تحت‌الحمایه بریتانیا	۷۱
۲۸	هم به زبان ایران تمام شد و هم به زبان مردم بحرین	هم به‌زبان ایران تمام شد و هم به‌زبان مردم بحرین	۷۲
۲۹	دولتی وقت	دولت وقت	۷۲
۳۰	منقطه	منطقه	۸۹
۳۱	داراسپر بهمن	دارا پسر بهمن	۹۴

بررسی و نقد کتاب جغرافیای تاریخی ... (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری) ۶۵

ردیف	ضبط نادرست موجود در کتاب	صورت صحیح	شماره صفحه
۳۲	چیره یا مناذره	حیره یا مناذره	۹۴
۳۳	خارک و اوال	خارک و اوال	۱۰۴
۳۴	جلال همایی	جلال‌الدین همایی	۱۲۸
۳۵	بلدان الخلافة الشقیة	بلدان الخلافة الشرقية	۱۲۸
۳۶	التینیة و الاشراف	التنبیه و الاشراف	۱۳۶
۳۷	محمد نوفی	محمد نوفل	۱۴۵
۳۸	علی حمیدیان	علی حمیدان	۱۴۶
۳۹	احساساتمان را با گرمی‌بیشتری ابراز کردم	احساساتمان را با گرمی بیش‌تری ابراز کردیم	۱۵۳
۴۰	ابودولف	ابودلف	۱۵۵
۴۱	احسن التقاسیم فیزیکی معرفه اقالیم	احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم	۱۵۵
۴۲	سده‌های پراهمیتی روی رودخانه‌ها	سده‌های پراهمیتی روی رودخانه‌ها	۱۵۶
۴۳	بازگشت صلح و ثابت	بازگشت صلح و ثبات	۱۵۹
۴۴	از کتاب «نخبت الازهریه»	از کتاب نخبة الازهریه	۱۶۴
۴۵	ملک‌فهدبن‌عبدالعزیز	ملک فهد بن عبدالعزیز	۱۶۵
۴۶	خودداری	خودداری	۱۷۴
۴۷	احترام گذاردن	احترام‌گذاردن	۱۸۳
۴۸	وصیت‌نامه‌ای منصوب به پتر بزرگ	وصیت‌نامه منسوب به پتر بزرگ	۱۸۵
۴۹	مطالعات ژئولوژیک	مطالعات ژئوپلیتیک	۱۸۷
۵۰	قابیل	قبایل	۱۸۸
۵۱	قدرت استعمالی	قدرت استعماری	۱۹۰
۵۲	شوار	شوراء	۱۹۲
۵۳	شم	شما	۱۹۴

نظریه فراوانی اغلاط نگارشی و چاپی موجود در کتاب به‌نظر می‌رسد انتشارات دانشگاه تهران اهمّی به ویراستاری کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس نداشته است.

۳.۵ آشفته و پراکنده‌نویسی

ارائه دقیق، منظم، و منسجم مطالب از ویژگی‌های یک متن پژوهشی است. ازاین‌رو، بایستی نویسنده ضمن اطمینان از صحت و سقم و تقدّم و تأخر مطالب متن را در جهت مسئله پژوهش تنظیم کند، به‌گونه‌ای که به همه زوایای مربوط به مسئله بپردازد و از بیان مطالب غیرمرتبط خودداری کند. از این نظر، کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس دارای اشکالاتی است که

تعدادی از آن‌ها شرح داده می‌شود. برای مثال، نویسنده نمی‌داند «مفهوم امپراتوری از نظام شاهنشاهی ایران اخذ شده یا بالعکس» (ص ۱۱)، یا «سنای روم اقتباس از مهستان ایرانی بوده است یا بالعکس» (ص ۱۲). کلمه تردیدآمیز «بالعکس» در دو عبارت بالا حکایت از تردید و تشویش خاطر نویسنده نسبت به موضوع موردبحث دارد.

هم‌چنین، نظر به مبهم‌بودن مسئله و سؤالات نویسنده، که بالطبع پژوهش و فصل‌بندی کتاب بایستی براساس آن‌ها سامان می‌گرفت، متن کتاب به‌طور کلی فاقد نظم و انسجام است و اسباب سردرگمی خواننده را فراهم می‌آورد. گذشته از برخی مطالب بی‌ارتباط به بحث جغرافیای تاریخی خلیج فارس، که از فصل یکم تا پنجم و در فصل دهم نقل شده، به‌نظر می‌رسد نویسنده موضوع بحث، جغرافیای تاریخی خلیج فارس، را به تسمیه نام خلیج فروکاسته و اهتمام خود را مصروف اثبات صحت و اصالت نام فارس برای این دریا در طول تاریخ کرده است. این سردرگمی و آشفتگی در صفحه نخست فصل ششم به اوج خود می‌رسد. نویسنده در این قسمت برای توضیح «برداشت‌های دوگانه یونانیان و ایرانیان باستان از آب‌جهان» منابع خود را به اسناد عربی محدود می‌کند و دلیل آن را این‌گونه بیان می‌کند: «چراکه برخی از اعراب که در تلاش پرداختن هویتی عربی (جدا از هویت ایرانی) در این منطقه که تا سده بیستم، منطقه‌ای کاملاً ایرانی بود هستند، امروز از نامی ساختگی برای خلیج فارس سخن به‌میان می‌آورند» (ص ۸۱). حال آن‌که برای توضیح دیدگاه یونانیان و ایرانیان باستان لازم است از منابع تاریخی و جغرافیایی یونانی و ایرانی باستان استفاده شود، نه متون و اسناد عربی دوره میانه! از این رو و به‌سبب وجود شواهد و قرائن دیگر می‌توان گفت دغدغه نویسنده در طول کل کتاب از سطح اثبات صحت و اصالت نام فارس برای دریا فراتر نرفته که پیش‌تر نیز از سوی بسیاری از پژوهش‌گران به تفصیل بررسی شده است (نفیسی ۱۳۳۷؛ محیط طباطبایی ۱۳۴۱؛ اقتداری ۱۳۴۳؛ مشکور ۱۳۵۴؛ وثوقی ۱۳۸۱؛ سحاب ۱۳۸۲).

جنبه دیگر آشفته‌نویسی در کتاب تکرار غیرضروری و زاید برخی مطالب است. برای مثال، محتوای کتیبه داریوش (ص ۸۷، ۹۴)، تجزیه و ترکیب واژه مسندم و اصل ایرانی‌بودن آن واژه (ص ۲۶، ۳۶، ۹۱)، اصل ایرانی قنات و انتقال آن به عمان (ص ۳۷، ۸۸)، و «پیدایش مفهوم حکومت در منطقه» (ص ۹، ۹۲) چندین مرتبه در کتاب تکرار شده است.

علاوه بر این، در میان پژوهش‌گران تاریخ ایران رسم است که معمولاً تواریخ وقایع ایران باستان به تاریخ میلادی، تاریخ ایران از آغاز ورود اسلام به ایران تا پایان سلسله قاجار به تاریخ هجری قمری، و از آغاز دوره پهلوی تاکنون به هجری شمسی ذکر گردد. با این حال، نویسنده

بررسی و نقد کتاب *جغرافیای تاریخی ... (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری)* ۶۷

برای ذکر وقایع سده‌های میانه و معاصر ایران گاه از تاریخ میلادی، گاه قمری، و گاه هر دو باهم استفاده کرده است (ص ۱۳، ۱۵، ۲۷، ۲۸، ۲۹). هم‌چنین، برای اشاره به تاریخ‌های مذکور روش یک‌سانی در پیش نگرفته؛ گاه برای اشاره به آن‌ها از حرف اول آن‌ها (ه.ق و م) استفاده کرده، گاه کامل آن (هجری قمری و میلادی) را ذکر کرده، و گاه فقط عدد سال را ذکر کرده و نوع تاریخ را مشخص نکرده (ص ۲۸، ۲۹)؛ گاه تاریخ‌ها را داخل پرانتز قرار داده و گاه قرار نداده است (ص ۴۳، ۶۴، ۶۵).

۶. نقد محتوایی

۱.۶ ناهماهنگی میان عنوان با محتوای کتاب

هماهنگی میان عنوان با محتوای کتاب از ویژگی‌های یک پژوهش است که در کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* نادیده گرفته شده، بدین معنا که در کتاب از مطالبی سخن رفته که یا هیچ ارتباطی با موضوع موردبحث ندارد یا نحوه ارائه آن به گونه‌ای است که ارتباط آن با موضوع کتاب مشخص نیست. عنوان فصل نخست کتاب به «تغییرناپذیری نام‌های جغرافیایی» اختصاص یافته، حال آن‌که بهتر بود در فصل نخست به مباحثی از قبیل تعریف مفاهیم، پیشینه پژوهش، و طرح مسئله پرداخته شود.

نویسنده در فصل دوم، که در آن تنها یک مرتبه به نام خلیج فارس اشاره شده، به شکل‌گیری مفهوم کشور و تحول آن در تاریخ ایران و مسائلی از قبیل فدرال‌بودن نظام حکومتی در فلات ایران (ص ۱۰)، الگوبرداری خلافت عربی بغداد از تمامی عناصر شیوه سازمان‌دهی سیاسی فضا در دوران ساسانی، اعلام زبان فارسی به عنوان زبان رسمی هند گورکانی و امپراتوری عثمانی (ص ۱۳)، و ساختن مقبره‌های باشکوه برای شاعران و دانشمندان ایرانی در دوره رضاشاه (ص ۱۹) پرداخته که ارتباطی با جغرافیای تاریخی خلیج فارس ندارد. هم‌چنین، نویسنده در فصل سوم کتاب، که عنوان «جغرافیای تاریخی شکل‌گیری سرزمین‌ها در جنوب خلیج فارس» را یدک می‌کشد، بدون اشاره به تاریخ اقوام و حاکمان محلی و شکل‌گیری کشورهای جدید در کرانه‌های جنوبی خلیج فارس صرفاً از حاکمیت ایران بر سواحل جنوبی خلیج فارس در طول تاریخ و برخی روی داده‌های تاریخی در این ناحیه سخن رانده است (ص ۳۳).

نویسنده فصل چهارم را به «ایرانیان در خلیج فارس» اختصاص داده، حال آن‌که بایستی هنگام سخن گفتن از جغرافیای انسانی و تاریخ اقوام در خلیج فارس در طول تاریخ همه اقوام و گروه‌های جمعیتی ساکن در منطقه بررسی شود و نه فقط یک گروه خاص. اگر موضوع کتاب

به سواحل ایرانی خلیج فارس محدود بود، عنوان مذکور می‌توانست قابل‌پذیرش باشد، اما نظر به موضوع کتاب ضرورت داشت نویسنده عنوان این فصل را جامع‌تر انتخاب کند تا شامل سایر اقوام حاضر در خلیج فارس نیز بشود. عنوان فصل پنجم، «جغرافیای تاریخی استراتژی انگلیسی ایران‌زدایی خلیج فارس»، ضمن آن‌که ارتباطی با جغرافیای تاریخی خلیج فارس ندارد، عنوان مناسب و درستی نیست. نویسنده می‌توانست از عنوان «تلاش‌های انگلیس در راستای ایران‌زدایی از خلیج فارس» به‌جای عنوان یادشده استفاده کند.

در فصل ششم، نویسنده پس از بررسی اجمالی دیدگاه یونانیان و ایرانیان باستان پیرامون دریاها و جهان به تکرار مطالب «شکل‌گیری جغرافیای سیاسی خلیج فارس» (ص ۸۸) و «پیدایش مفهوم حکومت در منطقه» (ص ۹۲) پرداخته، حال آن‌که در فصل دوم به تفصیل آن‌ها را شرح داده است (ص ۹-۱۰).

نویسنده در فصل هفتم کتاب، «جغرافیای تاریخی آب‌های جهان در عصر اسلامی»، بدون هیچ شرح و توضیحی از تقسیم‌بندی دریاها نزد اندیشمندان مسلمان، گزارش‌هایی از منابع تاریخی و جغرافیایی پیرامون نام و حدود خلیج فارس به‌صورت چسب و قیچی نقل کرده است. باوجود عنوان پرطمطراق فصل هشتم، «تفاوت میان بحر فارس و خلیج فارس نزد علمای عرب و اسلامی در دوران‌های اخیر»، بررسی این فصل نشان می‌دهد کوشش نویسنده به ارائه شواهدی از کاربرد نام خلیج فارس در کتب و نقشه‌های عربی محدود شده است (ص ۱۱۹-۱۲۷). نویسنده در فصل نهم پس از ذکر مختصری از حضور انگلیسی‌ها در خلیج فارس به‌سراغ موضوع نام خلیج فارس در متون عربی قرن بیستم رفته و به اعتراض برخی از اندیشمندان عرب مانند قدری قلعجی، محمد نوفل، و علی حمیدان به تغییر نام خلیج فارس اشاره کرده است.

نگارنده در فصل آخر کتاب، «نامه‌هایی از ایران در دفاع از فارسی‌بودن نام خلیج فارس»، تعدادی از نامه‌های خود به برخی سران کشورهای عرب و غیرعرب پیرامون اثبات حقانیت نام فارس را آورده است (ص ۱۵۳-۱۹۵). ضمن این‌که محتوای این فصل به‌طور کلی با عنوان کتاب بیگانه است و بهتر بود نویسنده فصل آخر را به نتیجه و جمع‌بندی مباحث خود اختصاص می‌داد؛ مخاطب با مشاهده عنوان فصل انتظار دارد نامه‌های رسمی دولت ایران در دفاع از نام خلیج فارس به سازمان ملل و کشورهای عربی و غیرعربی را مشاهده کند و نه نامه‌های یک پژوهش‌گر و استاد دانشگاه به سران کشورهای مختلف! بهتر بود نویسنده نامه‌های خود را به‌صورت «پیوست»، و نه یک فصل، به کتاب اضافه می‌کرد و عنوان آن را «نامه‌های نویسنده در دفاع از نام خلیج فارس» می‌گذاشت.

۲.۶ مطالب نادرست، متناقض، و جعلی

ضرورت دارد نویسنده یک متن تاریخی کتاب خود را با ارجاع به منابع موثق تاریخی مستند و با تحلیل و نقد منابع مستدل سازد. بی توجهی به موارد فوق سبب شده تعداد فراوانی از مطالب نادرست، متناقض، و گاه جعلی به کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس راه یابد و اعتبار علمی کتاب سخت خدشه دار و از حیز انتفاع ساقط شود. نویسنده در صفحه نخست کتاب اذعان می کند: «نام های جغرافیایی به دلایل سیاسی، مذهبی، و نژادی به وجود نمی آیند که به این دلایل قابل تغییر باشند» (ص ۱)، حال آن که شاهد مثال های فراوانی برای نقض این ادعای نگارنده در طول تاریخ در سراسر جهان وجود دارد. برای مثال، نام شهر یثرب با ورود پیامبر اسلام به این شهر به مدینه النبی تغییر کرده (خنفر ۱۴۰۱: ۲۳۳)، شهر مشهد در خراسان به سبب شهادت و دفن امام رضا علیه السلام در آن جا مشهد نامیده شده، کشور انگلستان و آلمان نام خود را از اقوام مهاجر به آن دو کشور گرفته، و در ایران نیز استان هایی مانند کردستان، لرستان، و بلوچستان به سبب حضور اقوام کرد، لر، و بلوچ به این اسامی خوانده شده اند.

به گفته مجتهدزاده، «نخستین فتوحات عرب در خلیج فارس از سوی خلیفه دوم راشدین، عمر بن خطاب، صورت گرفت. وی ابوحریره، از یاران پیامبر اسلام (ص)، را به فتح سراسر خلیج فارس روانه کرده بود. ابوحریره نخست بحرین را فتح کرد و از آن جا اسلام را به سراسر خلیج فارس گسترش داد» (ص ۴۲). حال آن که متون تاریخی به صراحت تأکید دارند که نخستین فتوحات عرب در خلیج فارس، که با فتح عمان و بحرین همراه بود، از دوره پیامبر آغاز شده است (طبری ۱۳۶۲: ج ۳، ۱۱۶۱؛ بلاذری ۱۳۶۷: ۱۱۱) و در این متون اشاره ای به نقش ابوهریره، و نه ابوحریره، در فتح سواحل خلیج فارس نشده است.

از دیگر خطاهای فاحش مجتهدزاده اشتباه گرفتن سنگ نبشته حجرالرشید، متعلق به دوره بطلمیوس پنجم (اسنیپ ۱۴۰۱: ۳۰۲)، با سنگ نبشته داریوش هخامنشی است (ص ۹۵). هم چنین، وی در یک فقره نتیجه گرفته است: «داریوش هخامنشی به دلیل یکی بودن با جمشید افسانه ای و جمشید افسانه ای به دلیل یکی بودن با سلیمان پیامبر همان پیامبر سلیمان تورات (عهد قدیم) است!» (ص ۳۸). از دیگر خطاهای نویسنده اشتباه در تعیین زمان و علت خوانده شدن ایالت خوزستان به نام عربستان است. وی زمان رواج کاربرد نام عربستان برای استان خوزستان را متعلق به زمان شیخ خزعل و در جهت اقدامات جدایی خواهانه او دانسته (ص ۱۵۷) و در ادامه در این باره چنین می گوید: «شاهان واپسین قاجاری، که به کبر و نخوت شهره بودند، تنها به این دلیل عربستان خواندن خوزستان را آغاز کردند که آن استان از کشور را، به خاطر حضور

جمعیت عرب‌زبانان، سرکوفت داده باشند» (ص ۱۵۹)، حال آن‌که بررسی متون تاریخی و جغرافیایی نشان می‌دهد از چند سده قبل نام عربستان در کنار نام خوزستان، به سبب حضور چشم‌گیر قبایل عرب در این ایالت، متداول بوده (اسکندریگ ۱۳۳۴: ج ۱، ۹۵، ۲۷۳، ۵۲۴؛ خورموجی ۱۳۶۳: ۲۸۴-۳۱۴؛ اعتمادالسلطنه ۱۳۶۸: ج ۳، ۲۰۵۱؛ حسینی منشی ۱۳۸۵: ۵۰، ۴۳۰؛ محمود میرزا قاجار ۱۳۸۹: ۱۲۲، ۲۲۸، ۲۳۴، ۲۴۷؛ مستوفی بافقی ۱۳۹۰: ۲۴۳) و ارتباطی به جدایی‌خواهی شیخ خزعل و سرکوفت شاهان قاجار نداشته است.

از دیگر تفسیرهای اشتباه نویسنده این است که امضای قرارداد ۱۲۶۷ ق به منظور توقف قاجاق برده را «روحیه مماشات و مراقبت» امیرکبیر با بریتانیا دانسته است (ص ۶۰)، حال آن‌که نویسنده به این نکته توجه نکرده که ماجرای منع تجارت برده از سال ۱۲۶۲ ق یعنی از دوره محمدشاه آغاز شده و محمدشاه در تاریخ دهم رجب ۱۲۶۴ ق فرمان الغای برده‌فروشی را صادر کرده است (علیپور ۱۳۹۱: ۲۳). پس از مرگ محمدشاه نیز مذاکرات و مراسلات میان ایران و انگلیس با ارجاع به فرمان «شاه مغفور» ادامه می‌یابد و به نحوی امیرکبیر تحت عمل انجام‌شده تن به امضای این قرارداد می‌دهد (همان: ۱۳۰-۱۳۱). علاوه بر موضوع حمل و نقل برده، مسئله «مأذون‌شدن کشتی‌های انگلیسی برای تجسس کشتی‌های ایرانی مشکوک به حمل غلام و کنیز» از مهم‌ترین مفاد مذاکرات میان دولت انگلیس و ایران پیرامون الغای برده‌داری بوده که امیرکبیر طی نامه‌هایی شدیداً با آن مخالفت می‌کند و می‌گوید:

... آن قراری که شاهنشاه مرحوم در باب سیاه دست خط نوشته بودند ممضی داشتیم که تبعه ما سیاه از راه دریا نیاورند. دیگر قرار تازه نخواهیم گذارد. اگر رعیت ما حکم ما را مسموع نداشت، ما به هرطور که خود می‌دانیم او را تنبیه خواهیم کرد، زیرا که محلی هستند و تنبیه آن‌ها به عهده خودمان است و به عهده دولتی دیگر نخواهد بود (همان: ۱۰۰).

عبارت مذکور نشان می‌دهد نه تنها امیرکبیر دارای «روحیه مماشات و مراقبت» نبوده، بلکه در حدّ توان دولت ایران برابر خواسته‌های بریتانیا مقاومت کرده است. لازم به یادآوری است سرانجام که

امیرکبیر ناچار تن به این قرارداد می‌دهد، حق تفتیشی که برای کشتی‌های انگلیسی به رسمیت می‌شناسد محدودتر از سایر عهدنامه‌هایی بوده که تا آن زمان دولت انگلیس از دیگر کشورها به دست آورده، چرا که تفتیش کشتی‌های دولتی مستثنی و تنها حق تفحص کشتی‌های تجاری و رعیتی آن هم با حضور یک دستیار ایرانی پذیرفته شده است (علیپور ۱۳۹۰: ۲۴).

علاوه بر موارد یادشده، بسیاری از تاریخ‌های وقایع در کتاب اشتباه ذکر شده است. برای مثال، سال‌های سلطنت کورش قرن چهارم پیش از میلاد (ص ۴۰) ذکر شده، حال آن‌که تاریخ درست آن از ۵۵۹ تا ۵۳۰ قبل از میلاد است (بروسیوس ۱۳۹۲: ۲۵). هم‌چنین، سال‌های فرمان‌روایی داریوش هخامنشی از «سال ۴۸۲ تا ۵۲۱ پیش از میلاد» ذکر شده (ص ۳۷)، حال آن‌که تاریخ درست آن از ۵۲۲ تا ۴۸۶ قبل از میلاد است (همان: ۳۵-۴۵). هم‌چنین، نویسنده در یک صفحه یک‌مرتبه سال‌های فرمان‌روایی شاپور دوم را از سال ۳۰۹ تا ۳۲۷ م و دو سطر پایین‌تر از سال‌های ۳۰۹ تا ۳۳۷ م ذکر کرده (ص ۲۵)، حال آن‌که هر دو تاریخ نادرست است و صحیح آن از سال ۳۰۹ تا ۳۷۹ م است (همان: ۱۹۷، ۲۰۰). تاریخ سلطنت اردشیر بابکان را نیز ۲۴۱-۲۴۴ م نقل کرده (ص ۴۰)، حال آن‌که پژوهش‌گران تاریخ ساسانی سال ۲۲۴ م یعنی سال پیروزی اردشیر بر اردوان چهارم را آغاز پادشاهی وی قلمداد کرده‌اند (همان: ۱۸۶) و کناره‌گیری وی از سلطنت در سال ۲۴۰ م را پایان سلطنت وی به حساب می‌آورند (همان: ۱۸۵). لازم به یادآوری است، اردشیر در سال ۲۴۲ م درگذشته و در هر صورت سال ۲۴۴ م برای پایان چه سلطنت و چه زندگی وی نادرست است.

مجتهدزاده تاریخ سلطنت عضدالدوله را از ۳۵۶ تا ۳۶۷ ق ذکر کرده (ص ۲۷)، حال آن‌که وی در سال ۳۵۱ ق لقب عضدالدوله را دریافت کرد (فقیهی ۱۳۴۷: ۵۴)، در سال ۳۶۷ ق به طور کامل بر بغداد استیلا یافت (همان: ۵۹)، و در سال ۳۷۲ ق در چهل و هشت سالگی از دنیا رفت (همان: ۱۸۷). سال وفات مصطفی کاتب چلبی مشهور به حاجی خلیفه نیز سال ۱۶۰۷ ق (ص ۱۰۸) ذکر شده، حال آن‌که درست آن ۱۶۵۷ م، و نه هجری، است. هم‌چنین، نویسنده سال تأسیس سلسله قاجاریه را سال ۱۷۷۹ م ذکر کرده (ص: ۱۷)، حال آن‌که آقامحمدخان قاجار در سال ۱۲۱۰ ق، برابر با ۱۷۹۷ م، تاج‌گذاری کرد و سلسله قاجاریه را بنیان نهاد (خورموجی ۱۳۶۳: ۹-۱۰). هم‌چنین، تاریخ امضای معاهده ترکمانچای سال ۱۹۲۸ ذکر شده (ص ۳۰)، حال آن‌که این معاهده در سال ۱۲۴۳ ق، مصادف با ۱۸۲۸ م، بسته شده است (همان: ۱۹).

از مطالب ضدونقیض کتاب نیز می‌توان به زمان سکونت عرب‌ها در کرانه‌های جنوبی خلیج فارس اشاره کرد. نویسنده، که در فصل سوم منکر سکونت عربان در دوران پیش از اسلام در کرانه‌های جنوبی خلیج فارس شده (ص ۲۵)، در فصل چهارم از «امواج اعراب مهاجر از داخل عربستان به کرانه‌های خلیج فارس از دو یا سه قرن پیش از پیدایش اسلام» سخن گفته است (ص ۳۷). هم‌چنین، گاه القاب و حوزه حکمرانی اشخاص نیز نادرست و متناقض نقل شده است. نویسنده لقب ملک عبدالعزیز را امیر حجاز ذکر کرده (ص ۷۱)، حال آن‌که لقب او در ابتدا

«حاکم نجد» بوده و پس از تصرف حجاز در هشتم ژانویه ۱۹۲۶ حاکم نجد و حجاز لقب گرفته (دارلو و بری ۱۴۰۲: ۳۴۷) و هرگز به‌تنهایی امیر حجاز خطاب نشده است. منصب سرهنگ عبدالکریم قاسم، نخستین نخست‌وزیر جمهوری عراق و دشمن حزب بعث، را نیز به‌اشتباه «رهبر اولین بعث عراق» و منصب جمال عبدالناصر، رئیس‌جمهور مصر، را رهبر دوم جمهوری مصر ذکر کرده است (ص ۴).

گذشته از مطالب مذکور، به‌نظر می‌رسد مفاهیم مرتبط با تاریخ و جغرافیای تاریخی خلیج فارس برای نویسنده مبهم باقی مانده، چراکه گاه‌به‌گاه گزارش‌های غلط و ضدونقیض از جغرافیای تاریخی خلیج فارس ارائه داده است. برای مثال، مجتهدزاده براساس عبارت «دریایی که از پارس به این‌جا می‌آید» در کتیبه داریوش هخامنشی نتیجه گرفته «ایرانیان باستان آب‌های داخلی کره خاکی را دوگانه فرض می‌کردند: دریای فارس و دریای غرب» (ص ۸۶)، ضمن آن‌که از عبارت مختصر مذکور نمی‌توان فهمی از دیدگاه ایرانیان در دوره هخامنشی نسبت به دریاهای جهان حاصل کرد، در آن کتیبه اشاره به نام دریای جنوب ایران نیز نشده است (کچویی و قزوینی حائری ۱۴۰۱: ۲۶۶). نویسنده توضیحی از سایر دریاهای جهان مانند دریای خزر در دیدگاه ایرانیان در دوره هخامنشی ارائه نمی‌دهد، حال‌آن‌که بدون تردید ایرانیان در دوره هخامنشی با آن دریا، که در حوزه فرمان‌روایی‌شان قرار داشته، آشنا بوده‌اند.

هم‌چنین، نویسنده عبارت‌های ضدونقیضی درباب مفاهیم «خلیج» و «دریا»، حدود خلیج فارس، و زمان رواج مصطلح خلیج فارس اظهار داشته است. وی یک‌مرتبه مدعی می‌شود «در قرن ششم هجری ترکیب باستانی Sinus Persicus به‌صورت الخلیج الفارسی رفته‌رفته ظاهر می‌شود» (ص ۱۰۸) و در جای دیگر می‌گوید: «در دوران اسلامی، جغرافیایونیسان عرب و اسلامی هر دو نام را از تمدن باستانی گرفتند و هم‌زمان مورد استفاده قرار دادند» (ص ۸۷). در جای دیگری نیز خاطرنشان می‌کند: «از قرن پانزدهم و شانزدهم رفته‌رفته نام یا اصطلاح یونانی «خلیج فارس» در جغرافیایونسی اسلامی و عربی پدیدار می‌آید و همراه با اصطلاح ایرانی «دریای پارس» مورد استفاده قرار می‌گیرد» (ص ۹۶). در جای دیگر نیز درباب زمان رواج مصطلح خلیج فارس و دریای فارس می‌گوید: «هر دو نام از دورترین روزگاران تاریخی وجود داشته و هم‌زمان، در دو تمدن بزرگ ایرانی و یونانی مورد استفاده قرار داشتند» (ص ۸۷). هم‌چنین، وی درحالی‌که از جانشینی کامل اصطلاح خلیج فارس به‌جای دریای فارس در قرن بیستم سخن می‌گوید (ص ۹۶) در جای دیگری اشاره می‌کند: «ترکیب بحر فارس نه‌تنها در آن زمان کاملاً از میان نرفت، بلکه تا قرن حاضر نیز در پاره‌ای از آثار و کتاب‌ها مورد استفاده قرار گرفته و می‌گیرد» (ص ۱۰۸).

بررسی و نقد کتاب *جغرافیای تاریخی ... (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری)* ۷۳

شایان یادآوری است جغرافی دانان مسلمان از سده سوم هجری تا دوره معاصر هم‌زمان از اصطلاح خلیج فارس و بحر فارس استفاده کرده‌اند (ابن‌رسته ۱۸۹۱: ۸۳-۸۴؛ حمدالله مستوفی ۱۹۱۳: ۲۳۳؛ ابن‌حوقل ۱۹۳۸: ۱۱؛ یاقوت حموی ۱۹۵۵: ج ۱، ۳۴۵؛ محمد بکران ۱۳۴۲: ۱۸؛ اعتمادالسلطنه ۱۳۶۸: ۳۷۸، ۳۹۱؛ *تعلیقات بر حدود العالم* ۱۳۷۲: ۹۵؛ مستوفی بافقی ۱۳۹۰: ۳۶۱).

از دیگر خطاهای نویسنده اذعان به استفاده از مصطلح خلیج عربی فقط در «محدوده جوامع عربی اطراف این دریا» (ص ۵) و پرهیز «دانشگاهیان و اندیشمندان راستین در دنیای عرب» از کاربرد نام عربی برای این دریاست (ص ۱۴۴)، حال آن‌که درواقع ماجرای تغییر نام خلیج از فارسی به عربی از کشور مصر آغاز شد و در سایر کشورهای عربی مانند اردن، سوریه، و لبنان نیز، که اطراف دریای فارس نیستند، نیز رواج دارد و دانشگاهیان و اندیشمندان عرب هم‌گام با سیاست‌مداران و جوامع خود از این مصطلح استفاده کرده و به‌عنوان پیش‌رو این جریان درصدد مستندسازی نام عربی برای خلیج برآمده‌اند (علی ۱۹۸۰: ۲۰-۲۱؛ فوزی ۱۹۸۵: ۶۳-۶۴؛ قلعه‌جی ۱۹۹۲: ۱۲-۱۸).

علاوه‌بر مسائل یادشده، برخی مطالب و مفاهیم استفاده‌شده در کتاب حکایت از افتادن نویسنده در دام زمان‌پریشی (anachronism) دارد، بدین صورت که در کتاب مفاهیم و عبارت‌هایی ملاحظه می‌شود که مختص دوره مدرن است و کاربرد آن برای دوران ماقبل مدرن فاقد اعتبار است. برای مثال، مجتهدزاده از رواج زبان فارسی در دربار هند گورکانی و عثمانی نتیجه گرفته: «که فارسی در دوران قرون وسطی میلادی نخستین «زبان بین‌المللی» بود تا آن‌که امپراتوری هند بریتانیا زبان انگلیسی را در هندوستان جانشین زبان فارسی نمود» (ص ۱۴). ضمن آن‌که زبان بین‌المللی از واژه‌های دوره جدید است و اطلاق آن به سده‌های میانه و جهی ندارد، در سده‌های میانه زبان‌های لاتین و عربی، بدون آن‌که زبان بین‌المللی تلقی شوند، به‌ترتیب، در اروپا و جهان اسلام زبان رسمی بوده‌اند.

از دیگر ادعاهای مجتهدزاده، که دلالت بر زمان‌پریشی متن دارد، استفاده از واژه کشور و مرز به‌معنای امروزی آن برای دوره باستان است. وی صراحتاً بدون آن‌که ادعای خود را مستند و مستدل سازد و اندک تردیدی بر نتایج خود وارد آورد اذعان می‌کند:

نخستین نشانه پیدایش مفهوم «کشور» با نامی ویژه مربوط به سده‌های میانی ساسانی می‌شود. هنگامی که وره‌رام (به‌رام) گور ساسانی (۴۲۰ تا ۴۳۸ م)، به‌گفته فردوسی، در اندیشه تعیین مرز در اطراف «کشور» خود شد و مرزهای ایران و توران را بر جیحون نهاد.

بدون تردید این تحول را باید نخستین نشانه پیدایش مفهوم مرز به معنی امروزی دانست (ص ۹۲).

حال آن‌که میان حدود و ثغور سرزمین‌ها و مرزهای طبیعی مانند رود و کوه در گذشته با مرز در دوره جدید، که با مختصات دقیق ریاضی انجام می‌گیرد، تفاوت بسیار وجود دارد. مجتهدزاده در جای دیگری می‌گوید: «کوروش به هنگام فتح بابل ... فرمان آزادی و برابری همه ملل را در فدراتیو بزرگ هخامنشی صادر کرد» (ص ۱۱)، حال آن‌که مفاهیم آزادی و برابری از شعارهای انقلاب فرانسه است و طبیعتاً کورش نمی‌توانسته نسبت بدان آگاهی داشته باشد. علاوه بر این، استفاده از مفهوم فدراسیون برای قبیله ازد (ص ۴۲)، ضمن این‌که نشان از افتادن در دام زمان‌پریشی دارد، به نادیده گرفتن مناسبات قبیله‌ای جامعه عربستان و به‌خطرافتن فهم و تحلیل تاریخ منجر می‌شود.

۳.۶ تئوری توطئه

مراد از توهم یا تئوری توطئه داشتن سوءظن به همه چیز و همه کس است. کسی که به توهم توطئه مبتلاست تمام وقایع عمده سیاسی و سیر حوادث را در دست پنهان و قدرت‌مند سیاست بیگانه و سازمان‌های مخوف سیاسی، اقتصادی، و حتی مذهبی وابسته به آن سیاست می‌پندارد. لازم به یادآوری است این‌که گفته می‌شود توهم توطئه نوعی بیماری است، به معنای عدم وجود هیچ توطئه‌ای در جهان نیست، بلکه توطئه بر دو نوع است. در نوع اول، توطئه به عنوان فرضیه‌ای قابل رد یا اثبات مطرح می‌شود که براساس اسناد و منابع تاریخی و بدون جانب‌داری قابل بررسی و تحلیل است، اما در نوع دوم، که مراد از توهم توطئه نیز همین است، توطئه به صورت عاطفی و بیمارگونه و بدون هیچ مدرک و شاهدی مطرح می‌شود؛ در نتیجه، قابل بررسی و تحلیل نیست و نمی‌توان آن را اثبات یا رد و انکار کرد (اشرف ۱۳۸۲: ۶۹-۷۰).

نظریه تعریف مذکور، نشانه‌های متعددی از وجود تئوری توطئه در کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* دیده می‌شود. نویسندگان بدون ارائه هیچ سند، مدرک، و منبعی بریتانیا و کارگزاران آن دولت را مسئول حوادث متعددی در تاریخ ایران و خلیج فارس دانسته و در این جهت، فصلی به «جغرافیای تاریخی استراتژی انگلیسی ایران‌زدایی خلیج فارس» اختصاص داده است. برای مثال، نویسندگان بدون هیچ سند و مدرکی نافرمانی و شورش شیخ خزعل را تحت تأثیر ترغیب بریتانیا (ص ۳۱) و در جهت ایران‌زدایی از خلیج فارس قلمداد کرده، حال آن‌که نظریه

قرارگرفتن میدان‌های نفتی در زمین‌های اعطایی مظفرالدین‌شاه به شیخ خزعل (کسروی ۱۳۱۲: ۳۵۸)، انگلیس برای دریافت حق احداث راه برای نصب لوله‌های نفتی و اجازه تأسیس پالایشگاه به ناچار متوسل به شیخ خزعل شده (لورین ۱۳۶۳: ۵۸) و قراردادی دوجانبه میان کاکس و شیخ خزعل در تاریخ ۱۵ اکتبر ۱۹۱۰ منعقد شده است. اگرچه در این قرارداد دولت انگستان متعهد شده بود در صورت تجاوز حکومت ایران به قلمروی شیخ حمایت لازم را از وی به عمل آورد و حقوق شیخ را نسبت به دارایی‌هایش در ایران به رسمیت شناسد، یک ماده تعریفی مهم در این قرارداد حفظ تعهدات شیخ و فرزندانش برابر دولت مرکزی ایران بوده است (همان: ۵۸-۵۹). مستندات تاریخی نیز نشان می‌دهد برخلاف ادعای مجتهدزاده، دولت بریتانیا تصریح داشته «به هیچ وجه قصد ندارد که در هرگونه ادعای غیرقابل قبولی که شیخ مطرح نماید به حمایت از وی اقدام کند» (زرگر ۱۳۷۲: ۱۱۶) و بر شیخ خزعل نیز فشار آورده که خواسته‌های دولت مرکزی ایران را برآورده کند (همان: ۱۱۴). هم‌چنین، جیمز رمزی مک‌دونالد (James Ramsay MacDonald) هنگام دریافت خبر شورش شیخ خزعل «به اوای (Ovey)، رای‌زن سفارت بریتانیا در تهران، تلگراف کرد که باید به شیخ خزعل هشدار داده شود از هر اقدام خشونت‌بار ... احتراز کند و از او خواسته شود که تعهدات خود را نسبت به دولت مرکزی به جای آورد» (همان: ۱۱۵).

علاوه بر این، احمد کسروی، که در این زمان در مقام رئیس عدلیه خوزستان در آن ایالت حضور داشته و از نزدیک شاهد نافرمانی و شورش شیخ خزعل بوده، ثقة‌الممالک، حاکم خوزستان، رضاقلی‌خان، رئیس امنیه خوزستان، و خانان بختیاری را محرک خیره‌سری بی‌خردانه شیخ خزعل دانسته و سخنی از تحریک و تشویق دولت بریتانیا و کارگزاران آن در ایران به میان نیاورده (کسروی ۱۳۱۲: ۲۵۹)؛ درعوض، تصریح به موضع عدم مداخله انگلیس در ماجرای سرکوب شورش شیخ از سوی رضاخان داشته است (همان: ۲۶۶).

هم‌چنین، نویسنده تغییر نام دریا از فارس به عربی را از اقدامات چارلز بلگریو، مقیم سیاسی بریتانیا در خلیج فارس، ذکر کرده (ص ۵۸) بدون آن‌که سند یا منبعی در این مورد ارائه دهد یا حتی فواید تغییر این نام را برای بلگریو و دولت بریتانیا توضیح دهد.

از دیگر مواردی که نویسنده بریتانیا را عامل و دخیل در آن معرفی می‌کند «عربی‌کردن پس‌کرانه‌های جنوبی خلیج فارس» است (ص ۵۸)، درحالی‌که متون تاریخی یونانی و اسلامی آغاز مهاجرت قبایل عرب به سواحل خلیج فارس را متعلق به دوره باستان ذکر کرده‌اند (وثوقی ۱۳۸۹: ۳۹-۴۱). بنابر روایت‌های دوره اسلامی شاپور ذوالاکتاف «گروهی از تغلیبان را که در

بحرین بودند در دارین، و خط، بنشانید، و آنان را که از عبدالقیس و تمیم بودند در هجر، و آنان را که از بکر وائل بودند در کرمان» (مسکویه ۱۳۸۹: ج ۱، ۱۳۸) و «بنی حنظله را به بیابان‌ها کی میان اهواز و بصره بود تا دریا بنشانند» (ابن بلخی ۱۳۸۵: ۶۸). در گزارش‌های فتوح اسلامی نیز آمده است: در هنگام فتح عمان و بحرین «اغلب عمانیان از قوم ازد بودند» (بلاذری ۱۳۳۷: ۱۱۱) و «مردم بسیاری از اعراب عبدالقیس و بکر بن وائل و تمیم مقیم» بحرین بودند (همان: ۱۱۳). بنابر گزارش متون جغرافیایی اسلامی مردم عمان «بیش‌تر عرب‌های خارجی و لجوج» بوده‌اند» (مقدسی ۱۳۶۱: ج ۱، ۱۳۳). ابن بطوطه نیز در سفرنامه خود ضمن اشاره به زبان عربی رایج در قلعات و ازدی‌بودن سلطان عمان (ابن بطوطه ۱۳۳۷: ج ۱، ۲۶۷-۲۶۸) می‌گوید: «مردم هجر عرب و بیش‌تر از قبیله عبدالقیس بن اقصی‌اند» (همان: ۲۷۵).

هم‌چنین، در متون تاریخی دوره صفویه و سفرنامه‌های اروپایی سده هفدهم نیز، که پیش از آمدن و قدرت‌گرفتن بریتانیایی‌ها در خلیج فارس نگاشته شده، به تفصیل از کشتی‌رانی قبایل و طوایف عرب (شاردن ۱۳۴۵: ج ۸، ۲۲۷) و حکمرانی آنان در سواحل خلیج فارس (اوبن ۲۵۳۷: ۱۱-۱۴؛ سانسون ۱۳۴۶: ۲۰۵؛ مرعشی صفوی ۱۳۶۲: ۳۴-۳۷؛ نصیری ۱۳۷۳: ۱۵۲-۱۵۳؛ طهرانی ۱۳۸۳: ۱۰۰؛ کاره ۱۳۸۷: ۱۱۸-۱۱۹) سخن رفته است. بنابراین، مهاجرت و سکونت عرب‌ها در سواحل خلیج فارس دارای یک روند تاریخی بوده که در بازه زمانی بیش از هزار سال تحقق پیدا کرده و نمی‌تواند ارتباطی با دولت بریتانیا داشته باشد.

۷. نتیجه‌گیری

بررسی کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس، نوشته پیروز مجتهدزاده، که به‌عنوان کتاب درسی برای دانشجویان رشته‌های تاریخ، جغرافیا، و علم سیاست نگاشته شده، نشان می‌دهد کتاب از حیث ساختاری، محتوایی، و ادبی دارای ایرادات و اشکالات جدی و اساسی است؛ ازاین‌رو، صلاحیت چاپ به‌ویژه در یک انتشارات دانشگاهی را نداشته و چاپ آن درسایه بی‌مسئولیتی متولیان انتشارات دانشگاه تهران تحقق پیدا کرده است. انتشار کتاب در صورت کنونی و قرارگرفتن آن در اختیار دانشجویان و مخاطبان عام به جهل‌پراکنی و نشر اکاذیب تاریخی و در نتیجه آسیب به آگاهی تاریخی دانشجویان و مردم ایران منجر می‌شود و ذهنیت آنان را نسبت به وقایع و مفاهیم تاریخی از قبیل مفاهیم مرز و دموکراسی و بزرگان این سرزمین مانند میرزا تقی‌خان امیرکبیر مسموم می‌سازد.

گذشته‌ازآن‌که کتاب فاقد یک مسئله مشخص، روش ارجاع‌دهی واحد، پیشینه پژوهش، نتیجه، فهرست منابع، و فهرست اعلام است و نشانی از نوآوری و گره‌گشایی از یک مسئله

علمی در آن دیده نمی‌شود، عبارت‌های بی‌معنای قابل‌توجه، خطاهای نگارشی، و چاپی بیش از حد اغماض، ضبط نادرست اعلام تاریخی و جغرافیایی، آشفتگی مطالب، زمان‌پریشی، تئوری توطئه، تناسب‌نداشتن عنوان و محتوا، و نقل مطالب غلط، تحریف‌شده، و جعلی حکایت از آن دارد که این کتاب در چنین وضعی نباید انتشار می‌یافته و متولیان انتشارات دانشگاه تهران با انتشار این کتاب اعتبار علمی خود را در مقام انتشارات دانشگاه مادر سخت خدشه‌دار ساخته‌اند.

کتاب‌نامه

- آموزگار، ژاله (۱۳۸۸)، «دریای پارس از دیرباز»، بخارا، ش ۷۰، ۱۱۵-۱۲۱.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۳۷)، *سفرنامه*، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن بلخی (۱۳۸۵)، *فارس‌نامه*، به تصحیح گای لیسترانج و رینولد آلن نیکلسون، تهران: اساطیر.
- ابن‌رسته، احمد بن عمر (۱۸۹۲)، *الأعلاق النفیسة*، لیدن: بریل.
- ابن‌حوقل، محمد بن حوقل (۱۹۳۸)، *صورة الأرض*، لیدن: بریل.
- العزى، خالد (۱۹۷۲)، *الخليج العربی فی ماضیه و حاضره*، بغداد: جاحظ.
- الهیتی، صبری فارس (۱۹۸۱)، *الخليج العربی در اسسه الجغرافیة السیاسیه*، بغداد: دارالرشید.
- اسکندر بیگ ترکمان (۱۳۳۴)، *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، با مقدمه ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- اسنپ، استیون (۱۴۰۱)، *دایرة‌المعارف مصوّر مصر باستان*، ترجمه الهام شوشتری‌زاده، تهران: سایان.
- اشرف، احمد (۱۳۸۲)، «توهم توطئه»، در: *جستارهایی درباره تئوری توطئه در ایران*، تهران: نی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۷)، *مرآة البلدان*، تهران: دانشگاه تهران.
- اقتداری، احمد (۱۳۴۳)، «خلیج فارس و نام آن»، *کانون وکلا*، ش ۹۴، ۶۵-۸۰.
- اوبن، ژان (۲۵۳۷)، *گزارش سفیر کشور پرتغال در دربار شاه‌سلطان حسین صفوی*، تهران: دانشگاه تهران.
- بروسیوس، ماریا (۱۳۹۲)، *ایران باستان*، ترجمه عیسی عبدی، تهران: ماهی.
- بلاذری، احمد (۱۳۳۷)، *فتوح البلدان*، ترجمه و مقدمه محمد توکل، تهران: نقره.
- توکلی، احمد (۱۳۷۲)، «امپراتوری، شاهنشاهی»، *آینده*، ش ۱۹، ۸۲۸-۸۳۰.
- تعلیقات بر حدود العالم من المشرق الی المغرب* (۱۳۷۲)، با مقدمه بارتولد، تعلیقات و. مینورسکی، تهران: دانشگاه الزهرا.
- حسینی منشی، محمد میرک (۱۳۸۵)، *ریاض الفردوس خانی*، به‌کوشش ایرج افشار و فرشته صرافان، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- حضرتی، حسن (۱۳۹۷)، *روشن پژوهش در تاریخ‌شناسی*، قم: لوگوس.

۷۸ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۳

- حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر (۱۹۱۳)، *نزهة القلوب*، ترجمه گای لیسترینج، لیدن: بریل.
- خنفر، وضاح (۱۴۰۱)، *نخستین بهار*، ترجمه محمدرضا مروارید، تهران: هرمس.
- خورموجی، محمدجعفر (۱۳۶۳)، *حقایق الاخبار ناصری*، به‌کوشش حسین خدیوچم، تهران: نی.
- دارلو، مایکل و باربارا بری (۱۳۹۲)، *بن‌سعود*، ترجمه کیهان بهمنی، تهران: تندیس.
- رحمتی، محسن (۱۴۰۰)، «نقد و بررسی کتاب *خاستگاه تاریخی ایل قاجار*»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ش ۱۲، ۱۵۰-۱۲۶.
- زرگر، علی‌اصغر (۱۳۷۲)، *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه*، ترجمه کاوه بیات، تهران: معین.
- سانسون (۱۳۴۶)، *سفرنامه سانسون*، ترجمه تقی تفضلی، تهران: ابن‌سینا.
- سحاب، محمدرضا (۱۳۸۲)، «نقشه‌ها و نقشه‌نگاران خلیج فارس»، *گروه تاریخی*، س ۴، ش ۵، ۱۴۱-۲۱۴.
- شاردن (۱۳۴۵)، *سیاحت‌نامه شاردن*، ترجمه محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- طهرانی، محمدشفیع (۱۳۸۳)، *مرآت واردات*، مقدمه، تصحیح، و تعلیقات منصور صفت‌گل، تهران: میراث مکتوب.
- علی، جواد (۱۹۸۰)، «الخلیج عند اليونان و اللاتین»، *مورخ العربی*، ش ۱۲، ۱۹-۵۶.
- علیپور، نرگس (۱۳۹۱)، *اسناد برده‌فروشی و منع آن در عصر قاجار*، تهران: کتاب‌خانه، موزه، و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- عمر فوزی، فاروق (۱۹۸۵)، *تاریخ الخلیج العربی*، بغداد: مزیده و منقحه.
- فقیهی، علی‌اصغر (۱۳۴۷)، *شاهنشاهی عضدالدوله*، تهران: مطبوعاتی اسماعیلیان.
- قلعجی، قدری (۱۹۹۲)، *الخلیج العربی بحر الاساطیر*، بیروت: شركة المطبوعات للتوزیع و النشر.
- کاره، بارتلمی (۱۳۸۷)، *سفرنامه آبه کاره*، ترجمه احمد بازمانگان خمیری، تهران: گلگشت.
- کجویی، علیرضا و یاسر قزوینی حائری (۱۴۰۱)، «بررسی و نقد آرا و استدلال‌های پژوهش‌گران عرب و ایرانی پیرامون نام خلیج فارس»، *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء*، س ۳۲، ش ۳۰، ۲۵۳-۲۸۱.
- کسروی، احمد (۱۳۱۲)، *تاریخ پانصدساله خوزستان*، تهران: مهر.
- گنجی، محمدحسن و دیگران (۱۳۸۶)، *وصف خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی*، تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
- لورین، سرپرسی (۱۳۶۳)، *شیخ خزعل و پادشاهی رضاخان*، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: فلسفه.
- لوکوک، پی‌یر (۱۳۸۲)، *کنیه‌های هخامنشی*، ترجمه نازیلا خلخالی، تهران: فرزانه روز.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۴۹)، *شیخ‌نشین‌های خلیج فارس*، تهران: عطایی.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۵۴)، *جغرافیای تاریخی خلیج فارس*، تهران: دانشگاه تهران.

بررسی و نقد کتاب *جغرافیای تاریخی ... (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری)* ۷۹

مجتهدزاده، پیروز (۱۳۷۵)، «نام خلیج فارس در درازای تاریخ»، *نشریه اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ش ۱۰۵، ۱۰۶-۲۹.

مجتهدزاده، پیروز (۱۳۷۹)، *خلیج فارس کشورها و مرزها*، تهران: عطایی.

مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۳)، *جغرافیای تاریخی خلیج فارس: نام خلیج فارس در درازای تاریخ*، تهران: سایه روشن.

مجتهدزاده، پیروز (۱۳۹۲)، *جغرافیای تاریخی خلیج فارس*، تهران: دانشگاه تهران.

محمود میرزا قاجار (۱۳۸۹)، *تاریخ صاحبقرانی*، به تصحیح نادره جلالی، تهران: کتابخانه، موزه، و مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

محیط طباطبایی، سیدمحمد (۱۳۴۱)، «خلیج فارس و خلیج عربی»، *یغما*، ش ۱۷۱، ۳۰۲-۳۰۸.

مرعشی صفوی، میرزامحمدخلیل (۱۳۶۲)، *مجمع التواریخ*، به تصحیح عباس اقبال، تهران: سنایی؛ طهوری.

مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۹۰)، *مختصر مفید*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

مسکویه، ابوعلی (۱۳۸۹)، *تجارب الأمم*، ابوالقاسم امامی، تهران: سروش.

مشکور، محمدجواد (۱۳۵۵)، «خلیج فارس و نام آن در طول تاریخ»، *بررسی‌های تاریخی*، س ۱۱، ش ۶، ۲۴۱-۲۶۴.

مقدسی، ابو عبدالله (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

نصیری، محمدابراهیم (۱۳۷۳)، *دستور شهریاران*، به کوشش محمدنادر نصیری مقدم، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

نفیسی، سعید (۱۳۳۷)، «خلیج فارس در متون یونانی و لاتین و تازی»، *وزارت امور خارجه*، س ۲، ش ۸، ۶-۱۱.

وثوقی، محمدباقر (۱۳۸۱)، «نقشه‌های تاریخی خلیج فارس»، *تاریخ روابط خارجی*، ش ۱۳، ۵-۳۰.

وثوقی، محمدباقر (۱۳۸۹)، *علل و عوامل جابه‌جایی کانون‌های تجاری خلیج فارس*، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۵۵)، *معجم البلدان*، بیروت: دارصادر.

